

D. KAPACIAUSKIENĖ

MORALUMO SĄVOKOS SOCIALINIS TURINYS IR JO RAIDA

Šnekamojoje kalboje moralumo sąvoka dažniausiai vartojama individo poelgiams (kiek rečiau — ekonominei struktūrai, politinei-teisinei organizacijai, menui) apibūdinti. Ji nusako, ar konkretus poelgis (jo motyvai, rezultatas) atitinka visuomenėje įsigalėjusį moralumo supratimą: moralus arba doras yra toks poelgis, kuris neprieštarauja moralės normai. Pastarasis teiginys yra tautologija — jis nepaaiškina moralumo sąvokos turinio, moralumo sąvoka išreikšto poelgio prasmę. Tačiau ne kiekvienam moralės tyrinėtojui tas klausimas — moralumo sąvokos prasmės klausimas — yra aktualus. Pavyzdžiui, etnografus, istorikus, sociologus, tyrinėjančius etninę bei istorinę moralės kaitą, paprastai domina tik tai, kokius poelgius tyrinėjamoje visuomenėje įprasta laikyti dorais arba nedorais, t. y. kokios moralės normos toje visuomenėje yra įsigalėjusios. Šiuo atveju moralumo sąvoka vartojama kaip savaime aiški — kaip poelgio santykio su moralės norma išraiška.

Bet ideologams, moralistams, kurie formuoja ir grindžia moralinius idealus, moralumo kriterijus yra svarbi moralumo prasmės problema: kokia yra moralinio požiūrio į socialinius reiškinius specifika, kokiu aspektu apibūdiname reiškinį, vadindami jį moraliu? Šios problemos sprendimas turėtų būti metodologinis pagrindas, formuojant moralumo kriterijus, moralinio auklėjimo programas. Metodologinė problema tik šiuolaikinėje etikoje tampa vis reikšmingesnė. Tai iš dalies priklauso ir nuo to, kad religija (taip pat ir bažnyčia) netenka moralinio auklėjimo monopolio. Kol religija buvo pagrindinis žmonių veiksmų ir jų požiūrio į socialinę tikrovę reguliatorius ir kol dėl to moralinių reikalavimų laikymasis buvo daugiau emocionaliai skatinamas, negu racionaliai motyvuojamas, tol ir metodologinė etikos problematika nebuvo tokia sociališkai reikšminga ir aktuali. Šiuolaikinėje etikoje (XX amžiuje) me-

todologinės problemos sudaro atskirą etinės problematikos sritį, ir kai kurios etikos teorijos, pavyzdžiui, intuityvizmas, emotyvizmas, lingvistinė analizė, norėdamos pabrėžti metodologinės problematikos specifiką ir reikšmingumą, atriboja ją (bent jau savo formavimosi stadijoje) nuo tradicinių felicitologinių, deontologinių etikos problemų, nuo pastangų suformuluoti moralumo kriterijus ir sukuria normatyvinės etikos atžvilgiu savarankišką metaetiką.

Kadangi metaetika savo ištakomis susijusi su pozityvistine bendrąja metodologija, tai jos problemų sprendimo išeities taškas yra moralės kalbos loginė ir semantinė analizė, kuri turi išaiškinti tos kalbos specifiką ir tuo pačiu išspręsti pagrindinę metaetikos problemą — ar galima pagrįsti moralinius vertinimus, kitaip sakant: ar galima suformuluoti objektyviai pagrįstus moralumo kriterijus?

Metaetikos atlikti moralės kalbos tyrinėjimai rodo, jog moralinių sakinų predikatų semantinė prasmė nėra pakankamai tvirtas pagrindas, kuriuo remiantis moralinius sprendimus būtų galima išskirti iš kitų: jų loginė forma yra tokia, kad moralinių sprendimų negalima pagrįsti logiškai. Kartu ir metodologinė problema — ar galimas bendras objektyvus žmonių elgesio moralinio vertinimo pagrindas — išsprendžiama neigiamai. Tuo būdu moralistui (ir apskritai kiekvienam individui, mėginančiam racionaliai pagrįsti savo poelgius) atimamas pozityvus metodologinis pagrindas. Juk neįmanoma suformuluoti visuotinai būtinų moralumo kriterijų, nežinant (ir tuo labiau iš principo neigiant galimybę tai žinoti) pačios moralumo sąvokos prasmės. Dėl to minėtosios etikos mokyklos ir nebando formuluoti bei grįsti moralumo kriterijų, laikydamos tą uždavinį esančiu ne metaetikos kompetencijoje.

Marksistinė etika, kaip ir marksistinė bendroji metodologija, įveikė stebėtojišką poziciją, panaikinusį neperžengiamą sieną tarp mokslinio pažinimo ir visuomenės praktinės veiklos poreikių. Etikos metodologinių problemų sprendimas nėra pats sau tikslas, o įgalina pagrįsti visuomenės moralinius principus. Todėl, jeigu moralinės kalbos lingvistinė ir loginė analizė neduoda pakankamo metodologinio pagrindo visuomenei reikšmingoms problemoms spręsti, tai ta analizė turi būti laikoma nepakankama. O jeigu moralinės išraiškos formų analizė nepakankama, tai ją turi papildyti tose formose slypinčio moralinio turinio analizė. Norint suprasti, kokie moralumo kriterijai priimtini mūsų visuomenei ir konkrečiai atskiram jos individui (o visuomenei tokie kriterijai reikalingi — yra toks socialinis poreikis, kuris čia neanalizuojamas), nepakanka vien etimologinės ir semantinės moralumo sąvokos prasmės analizės. Būtina išsiaiškinti socialinį sąvokos turinį, nusakantį objektyvius atitinkamos visuomenės individo elgesio pagrindus.

Nors moralumo kriterijai skirtingose visuomenėse yra nevienodi ir įvairiai atlieka socialinį vaidmenį, moralumo socialinis turinys (analogiškai kaip gamybos būdo, valstybės, ideologijos turinys) gali būti taip apibrėžtas: *moralumo sąvoka išreiškia individo poelgių vertinimą žmogiškosios esmės¹ pasireiškimo požiūriu.*

Tikrasis žmogiškumas, arba žmogaus žmogiškoji esmė, kaip šią sąvoką vartoja K. Marksas, yra tai, kas skiria žmogų nuo gyvulio, kas išreiškia individo visuomeninę prigimtį, būtent: laisva sąmoninga veikla. Žmogaus veikla yra laisva ir sąmoninga ta prasme, kad žmogus, kaip visuomeninė būtybė, anot K. Markso, „savo gyvenimą gali padaryti savo veiklos objektu“, neapsiribodamas, kaip gyvulys, vien tik fizinių poreikių tenkinimu, „medžiagų apykaitos pusiausvyros“ išlaikymu, o kurdamas net tada, kai yra „laisvas nuo fizinio poreikio“, „laisvai priešpastatydamas save savo veiklos produktui“, neapsiribodamas joku vienu apibrėžtu uždaviniu². Pasiekęs vieną tikslą, žmogus siekia kito ir taip be galo. Šia prasme žmogus visada yra tampanti būtybė ir tas „tapimas“, ta veikla yra jo tikslas, jo vidinis būtinumas.

Pripažindami, kad žmogaus esmė yra laisva sąmoninga veikla, galime teigti, kad moralumo sąvoka kaip tik ir apibūdina sociališkai sąlygotą žmogiškosios esmės pasireiškimą individų poelgiuose. Dėl to individų poelgiai ir yra moralinio vertinimo ir moralinio reguliavimo objektas. Antra vertus, tik visuomenėje individas gali egzistuoti ir išreikšti savo žmogiškąją esmę, vadinasi, ir visuomenė — jos socialiniai santykiai, politinė santvarka bei veikiančioji teisė, skelbiamos idėjos, menas ir t. t. — gali būti vertinama moraliniu požiūriu: ji padeda arba trukdo žmogaus esmei pasireikšti. Todėl suprantama ir tokia moralės savybė, kurią konstatuoja O. Drobnickis, tyrinėdamas moralinės sąmonės prigimtį: „Moralėje bendrasocialines, o kartais ir istorines problemas žmonės įprasmina per savo kasdienio gyvenimo prizmę ir, priešingai, asmeniniai, siauri klausimai keliami kaip labai plačios pasaulėžiūros žmogaus būties prasmės ir galutinių tikslų problemos“³. Tokią savybę moralė turi todėl, kad ji socialinę tikrovę vertina žmogiškumo požiūriu, o žmogiškumas, žmogiškoji esmė yra žmogaus visuomeniškumo rezultatas. Žmogus kaip

¹ „Žmogiškosios esmės“, „žmogiškumo“ sąvoka nėra vien tuščia abstrakcija. Ją vartojo K. Marksas ne tik ankstyvuosiuose savo veikaluose, bet ir „Kapitale“. Ji vis dažniau vartojama ir mūsų literatūroje. Žr.: *З. М. Какабадзе, «Экзистенциальный кризис» и проблема отчуждения; В. С. Штейн, Проблема простых норм нравственности и справедливости.* — Кн. Актуальные проблемы марксистской этики, Тбилиси, 1963; *В. П. Тугаринов, О ценностях жизни и культуры, Л., 1965; И. О. Джиоев, Ценность и историческая необходимость.* — «Философские науки», 1966, № 6.

² *К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стр. 565—566.*

³ *О. Г. Дробницкий, Природа морального сознания.* — «Вопросы философии», 1968, № 2, стр. 26.

individas gali pasireikšti tik visuomenėje, nes jis yra visuomeninė būtybė.

Bet galimybės žmogiškai esmei pasireikšti visuomet istoriškai kinta, ir todėl moralumas skirtingose istorinėse epochose suprantamas skirtingai. Pavyzdžiui, klasinėje visuomenėje individo žmogiškosios esmės pasireiškimas priklauso ne tik nuo visuomenės santykio su gamta kokybės (tai yra ne tik nuo bendro gamybinių jėgų išsivystymo laipsnio, kaip pirmykštėje visuomenėje), bet ir nuo socialinės individo padėties. Kol socialinę individo padėtį nusako jo teisinė padėtis (vergvaldinėje bei feodalinėje visuomenėse), tol vienos klasės individams taikomas vienoks žmogiškumo matas, kitos klasės individams — kitoks. Taigi ne tik žmogiškumo turinys (bendras moralumo supratimas), bet ir formali jo išraiška (moralės normos) taip pat nelaikomi reikalavimais, keliamais žmogui, nepriklausomai nuo jo socialinės padėties, o laikomos reikalavimais, keliamais apibrėžtos socialinės padėties individams. Pavyzdžiui, aristokratiškumo, riteriškumo reikalaujama tik iš kilmingųjų luomo žmonių. Iš taudžiauninko ar amatininko nereikalaujama riteriškumo. Todėl moralumas, kaip žmogiškosios esmės pasireiškimo individo poelgiais matas, čia yra individo poelgių atitikimo jo socialinei padėčiai matas. Žmogus čia dar negali būti laikomas tikslu, aukščiausia vertybe todėl, kad čia jis iš viso dar nėra laikomas žmonių giminės nariu, o tik tam tikros socialinės kategorijos individu. Pagrindinė žmonių masė, neturinti ekonominio ir politinio savarankiškumo, iš viso nelaikoma pilnaverčiais žmonėmis, galinčiais turėti žmonėms (t. y. laisviesiems, kilmingiesiems) būdingų bruožų.

Tik buržuazinė epocha, padariusi juridiskai visus piliečius lygius, galėjo subrandinti idėją, kad kiekvienas individas yra žmonių giminės atstovas ir kad todėl visiems turi būti taikomas vienodas žmogiškumo matas — vienodas moralumo kriterijus. I. Kantas moralumo kriterijaus vienodumą, visuotinumą laiko vienintele būtina ir pakankama jo teisingumo (t. y. „moralumo“) sąlyga. Toks buržuazijos indėlis į humanistinės etinės minties raidą: žmonės formaliai sulyginami, reikalaujama visiems taikyti tą patį moralumo matą. Tokią pat mintį skelbė ir anglų filosofas B. Raselas „Vakarų filosofijos istorijoje“, apibūdindamas skirtumą tarp „mūsų laikų“ (buržuazijos) ir Aristotelio turėto moralumo supratimo: „Mes manome, kad visos žmogiškosios būtybės, bent jau etikos teorijoje, turi lygias teises ir kad teisingumas reikalauja lygybės, o Aristotelis manė, kad teisingumas suponuoja ne lygybę, o teisingą santykį (klasinių santykį. — D. K.), kuris tik kartais pasireiškia kaip lygybė“⁴.

⁴ Б. Рассел, История западной философии, М., 1959, стр. 194.

Klausimą, koks žmonių lygybės socialinis turinys, kokios yra objektyvios sąlygos kiekvienam individui išreikšti savo žmogiškąją esmę, iškelia jau kita istorinė epocha.

Buržuazinėje visuomenėje moralumo sąvokos socialinis turinys išreiškia individo pastangas apriboti privatų interesą visuomenės (kitų individų) naudai. Tokį moralumo supratimą sąlygoja žmonių santykių susvetimėjimas, kurį ypač išryškina formali žmonių lygybė. Tokia lygybė (tiek teisinė, tiek ir apskritai kiekvieno individo pripažinimas žmogumi) išryškino tą socialinį faktą, kad, esant prekiinei gamybai, darbas laikomas ne žmogaus esme, o kažkuo išorišku tos esmės atžvilgiu. Jo išoriškumas, anot K. Markso, pasireiškia tuo, kad darbas yra ne poreikis, o tik priemonė kitiems poreikiams tenkinti ir kad pats darbas, jo produktas ir pagaliau pats darbininkas darbo metu priklauso ne sau, o kitam. Todėl dirbdamas žmogus nesijaučia laisvas. Kadangi darbas faktiškai yra visuomenės poreikis, o žmogaus esmės atžvilgiu jis laikomas išorišku dalyku, tai darbo svetimumas žmogui kartu yra jo visuomeninės esmės svetimumas individualiai jo esmei. Kaip darbas individui yra ne tikslas, o priemonė, taip ir žmogaus visuomeninė esmė tėra tik priemonė jo individualiai egzistencijai palaikyti. Pats gyvenimas, kaip rašo K. Marksas, pasirodo besąs tik pragyvenimo priemonė. Todėl individo poelgius sąlygojantis visuomenės poreikis yra svetimas individo privatiems poreikiams, ir moralumas faktiškai čia reiškia individo interesų apribojimą išorinės visumos — tėvynės, tautos, valstybės, pagaliau „artimo“ — naudai. (O kraštutiniais atvejais — pavyzdžiui, fašizmo etikoje, individo interesai praktiškai anuliuojami ir visiškai pajungiami abstrakčiai visumai — arijų rasei.) Štai kodėl tokį moralumo supratimą visais laikais lydėjo ironiškas liaudies sąmojis ir satyrinių replikų apie dorumo ir kvailumo tapatumą. Kad tokia loginė išvada — jog moralumas nenaudingas poelgio subjektui — nediskredituotų moralumo bei žmonių pastangų būti dorais, yra būtinas dievas, kaip moralinių reikalavimų įpareigojančios galios pagrindas, ir pomirtinis gyvenimas, kaip žemėje dorųjų patirtos skriaudos kompensacija. Šia prasme tipiškas I. Kanto požiūris. Nors moralumą jis supranta kaip įgimtą ir kiekvieno žmogaus individualiai turimą gebėjimą spręsti, kaip žmogus privalo elgtis (koks poelgis gali tapti „visuotiniu įstatymu“), nors I. Kantas mano, jog negalima teoriškai įrodyti, kad dievas yra, bet dievo ir nemirtingumo idėjos esančios reikalingos tam, kad žmogus norėtų („turėtų valią“) vadovautis moraliniu dėsniu, kad norėtų būti moralus⁵.

---

⁵ Зг. И. Кант, Сочинения, т. 4, ч. I, стр. 314.

Socializmas, sukurdamas objektyvias susvetimėjimo išnykimo sąlygas, sukuria ir moralumo sąvokos socialinės prasmės pakitimo prielaidas. Buržuazinės epochos idėja, kad žmogus esąs aukščiausia vertybė, kad jis visuomet turįs būti laikomas tikslu ir niekad — priemone, čia „dialektiškai paneigiama“: iš formalaus žmonių lygybės principo, reikalaujančio, kad visi žmonės vienodai apribotų savo interesus, ji virsta reikalavimu sukurti tokias socialines sąlygas, kurios leistų realizuoti visų individų interesus ir sudarytų galimybes pasireikšti žmogiškai esmei — laisvai kūrybinei veiklai. Būtina tokia socialinė sąlyga: individo ir visuomenės interesų sutapimas. (Individo ir visuomenės interesų sutapimo požymiai išryškėja jau tuomet, kai individo poreikių tenkinimas tiesiogiai priklauso nuo to, ką turi, t. y. ką pagamina visa visuomenė.) Tokiomis socialinėmis sąlygomis būtų beprasmiška individo interesus apriboti visuomenės naudai. Tuo pačiu netektų pagrindo individo poelgių vertinimo kriterijų dvilypumas, kada individo elgesys vienaip vertinamas individualaus, kitaip — visuomenės intereso požiūriu, vienaip — kaip žmogaus, kitaip — kaip visuomenės nario elgesys. Taigi pasikeistų ir moralumo sąvokos socialinė prasmė: individų poelgių moralinė charakteristika reikštų tų poelgių socialinio reikšmingumo įvertinimą (taip, pavyzdžiui, reikia suprasti III visasąjunginiame komjaunimo suvažiavime V. Lenino suformuluotą moralumo kriterijų). O kad poelgio socialinis reikšmingumas sutaptų su jo reikšmingumu ir pačiam individui, tai poelgio socialinio reikšmingumo matas būtų kartu ir jo žmogiškumo matas. Poelgio moralinė charakteristika šiuo atveju ir apibūdintų individo poelgių vertingumą žmogiškosios esmės pasireiškimo požiūriu.

Iš to išplaukia dvi metodologinės išvados:

1. Jeigu moralinė poelgio charakteristika yra žmogiškosios esmės pasireiškimo individų poelgiais matas, tai individų poelgiai negali būti įvertinti atskirai nuo jų socialinio konteksto (žmogiškoji esmė negali pasireikšti kitaip, kaip tik visuomenėje). Kitaip sakant, moralumo sąvoka nustoja buvusi vien tik individo poelgių charakteristika, ji tampa taip pat visuomenės ekonominės organizacinės veiklos charakteristika. Taigi negalima vienokiu vertinimo matu vertinti visuomenės ūkinę organizacinę veiklą, kitokiu — individo poelgius. Negali būti teigiamai vertinama tik kaip naudinga (pavyzdžiui, valstybės saugumui), kaip ekonomiškai efektyvi (pagal tam tikrus rodiklius) visuomenės ūkinę organizacinę veiklą, jei neatsižvelgiama į tai, ar ji sudaro sąlygas individų laisvai kūrybinei veiklai. (Komunizmas negali būti suprastas tik kaip ekonominė programa.) Antra vertus, toks individų poelgių moralumo kriterijus, kuris neatsižvelgia į poelgių socialinį reikšmingumą, nėra pakankamas.

(Pavyzdžiui, šia prasme perdaug abstraktus G. Bandzeladzės suformuluotas komunistinės moralės kriterijus — „meilė žmogui“⁶.)

2. Jeigu, pavyzdžiui, visuomenės moralinis auklėjimas suprantamas vien tik kaip moralinių principų diegimas, nekeliant klausimo, ar konkre- ti visuomenė sudaro realias sąlygas žmogaus žmogiškajai esmei pasireikšti ir tiems moraliniams principams realizuoti,— tokį moralinio auklėjimo supratimą galima laikyti susvetimėjimo simptomu. O to simptomo prie- žastys yra ne blogas ar nepakankamas moralinis auklėjimas, o nepakan- kamas gamybos būdo išsivystymas.

---

⁶ Г. Банделадзе, Опыт изложения системы марксистской этики, Тбилиси, 1963, стр. 386.